

УДК 599 (477)

ДИСТАНЦІЙНА ДІАГНОСТИКА ВЕЛИКОРОЗМІРНИХ КОЛОВОДНИХ ССАВЦІВ УКРАЇНИ

Ігор ЗАГОРОДНЮК

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка
вул. Оборонна 2, Факультет природничих наук, 91011, Луганськ
E-mail: zoozag@ukr.net

Дистанційна діагностика великорозмірних коловодних ссавців України. — Загороднюк І. — Розглянуто можливості дистанційної діагностики великих коловодних ссавців, відомих у складі теріофауни України. До складу цієї групи входять: видра, бобер, нутрія, ондатра. Виокремлено і описано набір з 11 груп морфологічних ознак, які дозволяють ідентифікувати види при дистанційному обліку фауни. У багатьох випадках ідентифікація можлива при аналізі світлин, у тому числі й відносно низької якості. Набір ознак тестовано як в теренових умовах, так і при перегляді великої кількості фотографій та відеорядів з зображеннями зазначених видів тварин.

Ключові слова: коловодні ссавці, морфологія, дистанційна діагностика, Україна.

Distant diagnostics of large-size semiaquatic mammals of Ukraine. — Zagorodniuk I. — Possibilities of distant diagnostics of large-size semiaquatic mammals, known in the mammal fauna of Ukraine. This group includes four species: otter, beaver, coypu, and muskrat. Set of 11 morphological characters that allows to identify species during distant census of fauna is established and described. In many cases, identification is possible using photos including photos with low quality. These set of characters was tested as in the field condition as during overview of large numbers of photos and video-clips with these animals.

Key words: semiaquatic mammals, morphology, distant diagnostics, Ukraine.

Вступ

У цій статті розглянуто «польові» відмінності чотирьох видів коловодних ссавців: видри річкової (*Lutra lutra*), бобра європейського (*Castor fiber*), нутрії болотяної (*Myocastor coypus*), ондатри мускусної (*Ondatra zibethicus*)¹. Ці види раніше представляли значний інтерес як мисливські хутрові звірі (Сокур, 1961; Панов, 2002), а тепер є важливими індикаторами стану природних і штучних водойм. Ці види ссавців мають різні статуси: видра — раритет (Червона книга України), що наразі відновлює свій ареал; бобер — локальний інвайдер, що наразі також активно відновлює свій історичний ареал; нутрія — чужорідний вид, що зустрічається в Україні переважно в місцях штучного утримання і розведення, проте демонструє тенденцію до натуралізації, ондатра — чужорідний вид, який після інтродукції активно розселився по багатьох внутрішніх водоймах усіх природних зон України. Всі ці види мають динамічні ареали, і межі їхнього поширення постійно змінюються. Відповідно, у описах кожної локальної фауни та при обліках чисельності ссавців постійно виникають проблеми з видовою ідентифікацією, а так само з надійністю даних, що наводяться різними обліковцями.

Одним з приводів до проведення аналізу діагностичних ознак коловодних ссавців нашої фауни стали декілька повідомлень про знахідки окремих видів у раніше невідомих для них районах, у тому числі в матеріалах щодо обґрунтування потреб заповідання нових територій. Одна з таких історій активно дискутувалася на форумі Українського теріологічного товариства протягом 2012 року (Нові знахідки..., 2012).

¹ Оскільки ці чотири види представляють у сучасній фауні України різні роди, традиційно і для спрощення інформації їх називають тільки родовими назвами: видра, бобер, нутрія, ондатра.

Актуальність цього дослідження пов'язана з наступним: 1) часті помилки в ідентифікації, 2) використання неперевіраних даних про знахідки рідкісних видів (зокрема, видри) для питань заповідання об'єктів, 3) пошук й ідентифікація локальних інвайдерів, 4) аналіз поширення адвентивної фауни. Матеріали цього дослідження були представлені на 19 Теріологічній школі в Чорноморському біосферному заповіднику (Загороднюк, 2012).

Мета цієї роботи — пошук відмінностей між названими видами за ознаками, доступними для ідентифікації видів при перебуванні тварин у водному середовищі.

Методична частина

Автором створено галерею зображень видри, бобра, нутрії та ондатри, зроблених під час перебування тварин у водному середовищі, переважно у природних умовах. Зокрема, зібрано з різних джерел і детально переглянуто близько 120 фотографій, що дозволяють аналізувати морфологічні ознаки, доступні для аналізу в теренових умовах, всі із заздалегідь відомою діагностикою. Окрім того, переглянуто близько 60 відеороликів з об'єктами аналізу, доступних на відеохостингу «youtube». Визначено і проаналізовано набір із 11 ознак, особливості яких у кожного виду узагальнено в таблиці (табл. 2).

Розподіл морфологічних ознак

Більшість спостережень коловодних ссавців відбуваються на відносно великій дистанції (звичайно понад 5 м) при їх перебуванні у воді. При спостереженні тварин у воді звичайно вдається роздивитися (або зафіксувати на фото або відео) голову звіра, інколи статуру та основу хвоста, а з дрібніших деталей — форму і колір ринарія, деталі забарвлення вібрис, відносний розмір вушниць та розміщення ока відносно лінії між ринарієм і вухом.

До проаналізованих морфологічних ознак включено ті, що можуть бути враховані при спостереженні (або за фотографією) тварини у воді (табл. 2). Серед них — загальні контури видимої над водою частини тіла, загальні контури голови, відносні розміри й розташування очей, відносні розміри вушниць, особливості ринарія (носового «п'ятачка»), розвиток, розміщення та колір вібрис, особливості видимої частини хвоста.

При такому відносно незначному наборі ознак (а одночасно інколи спостерігається тільки мала частина їх) та відносно великій дистанції до об'єкту спостереження чотири види, що розглядаються тут, виявляються доволі подібними. Проте, уважний аналіз доступних для спостереження ознак дозволяє доволі точно ідентифікувати види. Звісно, важливою є фотодокументація спостережень та, за можливості, використання при фотографуванні тварин оптично збільшення. За наявності орієнтирів з відомими розмірами бажано оцінити розмір тварини. Розміри тіла видів, що розглядаються тут, наведено у табл. 1.

Таблиця 1. Орієнтовні розміри тіла великорозмірних водних ссавців (за: Делеган та ін., 2005)

Вимір	Видра	Бобер	Нутрія	Ондатра
Довжина тіла	60–95 см	83–100 см	60–80 см	25–40 см
Довжина хвоста	25–55 см	30–38 см	40–50 см	19–25 см
Маса тіла	7–14 кг	20–35 кг	6–9 (12) кг	0,6–2,4 кг

Рис. 1. Фрагмент фотографії загадкової істоти, з ідентифікацією якої почалася ця розвідка: її було ідентифіковано авторами як «видру», і навколо неї розгорнулася дискусія на форумі Українського теріологічного товариства з обговоренням двох варіантів визначення: «видра» або «бобер». Фото А. Пономарьової.

Таблиця 1. Синоптична таблиця для екстер'єрних ознак великорозмірних водних ссавців

Ознака	Видра	Бобер	Нутрія	Ондатра
Контури видимої частини тіла	все тіло рівномірно опущене у воду, інколи з незначним видимим фрагментом попереку	тіло прогнуте вниз в шийно-грудному відділі, з відносно виразним над водою «острівцем» попереково-крижового відділу спини	тіло виразно прогнуте вниз в шийному відділі, з чітко виразним над водою високим «острівцем» попереково-крижового відділу спини	пливе «колодою» або тіло притоплене (зад трохи припіднятий), у спокої хвіст подовжує лінію хребта тонкою смугою
Носовий перегин (у вертикальній площині)	прогнутий вниз перед очима	рівний або слабо опуклий	рівномірно опуклий (вигнута вгору також вся міжочна область)	опуклий вверху: в області очей (позаду їх) є «горб»
Положення ока (відносно лінії ніс-вуха)	помітно ближче до ринарія, ніж до вуха	майже посередині між вухом і ринарієм, але ближче до ринарія	ближче до вушниці, ніж до ринарія	посередині між вухом та ринарієм, трохи ближче до носа
Розмір ока відносно вушниці	відносно великі очі, до 1/2 контуру вушниці	очі середні, помітно менше 1/3 контуру вушниці (вушниці темні, слабо опушені)	середні до малих, помітно менше 1/3 контуру вушниці (вушниця округла, темна, не опушена)	очі малі, як і ринарій; помітно менші за вуха (вушниця опушена, на половину в хутрі)
Ринарій	ринарій чітко окреслений за своїми контурами, вкорочений як з боку очей, так і губ. Ніздрі спрямовані в боки (трохи і вперед)	відносно чітко окреслений, поширений зверху назад, з невиразною межею з обволосеною частиною. Ніздрі спрямовані в боки	ринарій опушений, з невиразною межею між ним і хутром морди. Ніздрі спрямовані вперед, світле хутро навколо них і губ формує кільце	ринарій маленький, нечітко відмежований від перенісся (ззаду опушений); темний, інколи чорний
Вібриси	світлі, не густі, бл. 10–20 великих вібрис з кожного боку; найбільші зміщені до кутів рога, опущені назад і вниз; біляносові дуже короткі	білі або світлі, не густі, бл. 5–8 великих вібрис з кожного боку; у приніздрьовій частині; розставлені у боки й назад	вібриси переважно тільки під носом і безпосередньо за носом, верхньозадні – виразно довші; світлі, розставлені часто виразно в боки	вібриси тонкі і темні, переважно розміщені ближче ринарію, пучком у всі боки (як у всіх представників щурових)
Білизна щік або губ	щоки, як і хутро біля губ, на рівні від ока до вух вниз (до горла) білі або білуваті	щоки інколи світлі, але тільки під очима, звичайно не відмінні за кольором від інших частин голови	щоки, як правило, не відмінні за кольором від інших частин голови; губи (і верхні і нижні) світлі	ледь присутня, часто не виразна, але буває білява верхня губа по всій зоні розміщення вібрис
Хутро на голові й загривку	гладеньке, при намоканні «прилизане»	часто грубе, й нерідко скуйовджене	часто скуйовджене	типове, норичеве. не водне
Передні зуби, якщо видні, за розмірами й кольором	дрібні білі, інколи з боків видно відносно великі ікла	велика пара різців часто виразно жовтого кольору	велика пара різців часто майже червоного кольору	велика пара різців часто жовтого кольору
Передні лапи: положення	звичайно невидимі, під водою; як правило, притиснуті до грудей	часто зміщені до горла, хапальні, інколи в них затиснуті якісь шматочки рослин	звичайно виразно зміщені до рота, нерідко у лапах якісь рослинні частини	звичайно розміщені під водою, м. б. біля морди
Контури хвоста	хвіст як продовження тіла, суцільною прямою «колодою», широким при основі, вкритий шерстю	хвіст звичайно опущений під воду; інколи видимий при пірнанні: широкий, лускатий	хвіст нерідко трохи виступає дугою над поверхнею води, вузький, вкритий шерстю	прямий або дугою, інколи ледь вигнутий над водою, при русі добре видна ундуляція

Особливості локомотії

При наявності відеоматеріалів є можливість звернути увагу на особливості локомотії звірів. Насамперед, варто зауважити, що високо мобільними у воді є лише видра і бобер, які активно пірнають, активно користуються для руху широким при основі хвостом, мають великі розміри і тримаються часто на віддалі від берега. Натомість, нутрія та ондатра помітно обмежені у «репертуарі» рухів, не маневрені, мають вузький хвіст, менші розміри і часто тримаються недалеко від берега, ближче до зеленої водної рослинності, якою живляться. Нижче стисло охарактеризовано кожний з цих видів коловодних ссавців.

Видра. Активний плавець. Легко і надовго пірнає. Плаває тихо, майже безшумно. При русі у воді часто добре помітна голова і частина спини. На голові добре виразний носовий прогин. Ринарій шкірястий, голий, темний. Ніздрі відкриваються на боки (і трохи вперед). Око розміщено ближче до носа, ніж до вуха. Вушниця маленька, округла, сурозмірна з оком (але більша за нього), слабо опушена. Вібриси біля носа короткі, біля кута рота довгі. Хвіст помітний лише при «зависанні» тварини на поверхні або в момент пірнання: він широкий при основі і продовжує контур тіла.

Бобер. Активний плавець. Легко і надовго пірнає. При сполюху пірнає шумно, ляскаючи по воді широким плескатим хвостом. При русі пливе, ледь виставивши з води голову або з води виглядає (разом з головою) також більша частина спини. Профіль голови рівний або трохи опуклий, око посередині між носом і вухом. Ринарій чорний, ніздрі спрямовані в боки. Хвіст рухається у дорзовентральній площині і помітний тільки в момент пірнання. Передні лапи при вільному плаванні звичайно не помітні.

Нутрія. Відносно слабкий плавець. У воді пливе «колодою» або з виразно притопленим грудним відділом. Голова масивна. Вібриси жорсткі, густі, білі, спрямовані назад. Ринарій великий, «масивний», опушений. Ніздрі спрямовані вперед. Вушниця округлі, добре виразні, майже не обволосені, темні, помітно більші за око. Хвіст лежить у воді «шнурком», іноді вигнутий середньою частиною над водою. Передні лапи майже завжди тримає перед ротом.

Ондатра. Відносно слабкий плавець. Плаває звичайно прямолінійно, «колодою» (звичайно видно все тіло) або з притопленим грудним відділом. Ринарій невеликий. Вушниця наполовину сховані у хутрі, добре обволосені, зокрема і з боків. При плаванні хвіст дещо припіднятий над водою і вигнутий дугою вгору (інколи його центральний фрагмент виступає на всю свою висоту), тварина робить хвостом часті коливальні рухи з боку в бік.

Обговорення

Аналіз численних публікацій і дискусії з колегами показали, що при описах локальних фаун (зокрема й фауни заповідників та пропонуваніх до заповідання територій) автори повідомлень часто наводять види ссавців, не дуже переймаючись точністю визначення і спираючись на попередні списки фауни, які можуть містити помилки. Дуже важливою є точність діагностики при проведенні «швидких», маршрутних обліків (Загороднюк та ін., 2002), коли спостереження тварин вкрай обмежені у часі.

Історія з водним ссавцем, згадана на початку і дискутована на форумі Українського теріологічного товариства (Нові знахідки..., 2012), показала, що близько 10 дипломованих зоологів визначали за фотографією одну й ту саму особину як видру або бобра, а при введенні в дискусію слів «нутрія» та «ондатра» поступово змістили свою точку зору на ондатру. Це означає, що для ідентифікації виду у кожному разі дослідник задається вихідним шаблоном: ні видри, ні бобра у тому ставку і в цілому в районі при перевірці і обговоренні теми з місцевими рибалками не виявилось, проте є ондатра, і інколи є нутрії, що тікають з приватних господарств. Проте, заданий шаблон «видра» та подальша дискусія в рамках шаблону «видра, а може бобер?» не дозволила припустити аналіз всього спектру «претендентів», хоча масштаб зображення не був заданий, і врешті тварину ідентифіковано як «ондатра», що збігається з фактичним набором видів з зазначеній водоймі (ондатри — звичайні, нутрії — інколи втікають, видри і бобра немає в басейні всієї ріки).

Відома автору інша подібна ситуація мала місце на кількох ділянках Причорномор'я на початку 1990-х, коли морських котиків, що втекли з кінозйомок в Карадазі, упродовж тривалого часу виявляли в різних частинах моря і його заток, і кілька разів оголошували новими знахідками тюленя-монаха (зокрема, це було й в заповіднику «Дунайські плавні»), проте при детальному розгляді тварин і особливостей їх тримання у воді на плаву очевидно було, що це не тюлені, а котики (О. Федорченко, особ. повід.). Знову мав місце фактор заданого шаблону: очікували тюленя, а про котиків не було навіть припущень, тому й сприйняли морського «ластоногого» за тюленя-монаха. Подібні повідомлення про тюленів упродовж кількох років після втечі групи котиків були неодноразовими (О. Занін, особ. повід.).

Очевидно, що для фахових дослідників, які спеціалізуються на вивченні водних ссавців, проблем з діагностикою водних ссавців немає. Все вирішує досвід, і допомагають не тільки морфологічні деталі, але й особливості поведінки тварин, сліди життєдіяльності (погризи, кормові столики, послід, відбитки лап, нори). Проте, описи регіональної фауни, у тому числі фауни заповідників і територій, що тільки пропонуються до заповідання, готують, як правило, теріологи або зоологи широкого профілю. Як показав досвід спілкування з колегами, далеко не завжди є впевненість у діагностиці, а інколи окремі види залишаються невідомими у складі місцевої фауни. Проте, у публікаціях види наводяться як однозначно ідентифіковані. Автор сподівається, що результати цього дослідження, власне синоптична таблиця з ознаками розглянутих видів можуть стати в нагоді для тих, хто у своїй роботі має справу з водними й коловодними ссавцями нашої фауни або фауни суміжних країн.

Подяки. Щиро дякую усім колегам, які долучилися до обговорення теми цієї статті, а надто Є. Скоробогатову, М. Колеснікову, А. Сагайдаку, С. Гащаку, М. Товпинцю, А. Шпаку, В. Сидоровичу, І. Дикому, О. Федорченку, О. Заніну за важливі консультації, коментарі та зауваження та участь у дискусіях на форумі Українського теріологічного товариства. Дякую А. Пономарьовій за фото, використане у цій праці. Моя подяка М. Роженку та І. Мерзлікіну за аналіз рукопису та зауваження до його змісту.

Література

- Делеган І. В., Делеган І. І., Делеган І. І. Біологія лісових птахів і звірів. — Львів : Поллі, 2005. — 600 с.
- Загороднюк І. Дистанційна діагностика великорозмірних водних ссавців внутрішніх водойм України // Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців / Упорядники І. Загороднюк та З. Селюніна. — Гола Пристань: Укр. теріол. тов-во, 2012. — С. 44. — (Novitates Theriologicae. Pars 8). — ISBN 978-966-1510-81-3.
- Загороднюк І., Киселюк О., Поліщук І., Зеніна І. Бальні оцінки чисельності популяцій та мінімальна схема обліку ссавців // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — № 30. — С. 8–17.
- Нові знахідки видри? / І. Загороднюк, Є. Скоробогатов, С. Гащак та ін. // Теріологічна школа (форум Укр. теріол. тов-ва). — 2012. — <http://www.terioshkola.org.ua/forum/viewtopic.php?f=16&t=430>
- Панов Г. Динаміка ареалів та чисельності напівводяних хутрових звірів в Україні у другій половині ХХ століття // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. — 2002. — Випуск 30. — С. 119–132.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.